

Osmanlı Sanayisindeki Vergi Muafiyetleri Ottoman Industrial Tax Exemptions

Fatih Damlibağ*

Özet

Osmanlı Devleti Tanzimat sonrası dönemde, ekonomiye olan bakışını değiştirmiştir. Artık mali kaygıların yanında, iktisadi düşünceler de dikkate alınmaya başlanmıştır. Devlet bu amaçla ülkenin sanayii altyapısını geliştirmeye çalışmıştır. Sanayileşme yolunda harcanan geniş bütçe ve gösterilen önemli çabalara rağmen, bu hedef için bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunlara ilaveten dönemde devlet, bazı savaflara girmiştir. Savaflar sebebiyle ülke hazinesi, sanayi finansmanında büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu durum karşısında 1880'lerden itibaren, Osmanlı sanayileşmesinde özel sektörün yeri ve önemi artmaya başlamıştır. Devlet sanayileşme yolundaki iki önemli sorun olan, teknoloji transferi ve hammadde alanlarında girişimcilere çeşitli muafiyetler tanımıştır. Bunun haricinde girişimciler, ilave vergi ayrıcalıklarıyla da desteklenmiştir. Fakat zaman içinde ortaya bazı suistimaller çıkmıştır. Bu durum sebebiyle, devlet bazı denetim mekanizmalarına sahip olmak ihtiyacını hissetmiştir. Gelişmiş teknolojinin ülke içerisine getirilmesi için, Sanayi İdaresi teknoloji transferi alanındaki talepleri incelemeye başlamıştır. Osmanlı Devleti sadece dönemin en ileri teknolojisi olan buhar gücünü desteklemektedir. Vergi muafiyeti bu teknolojiye sahip makinelere tanınmıştır. Diğer önemli sorun olan hammadde içinse, vergi iadesi yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemin amacı verilen ayrıcalıkların ticaret için değil de, üretim amaçlı kullanıldığının kontrolüdür. Kısacası Osmanlı Devleti, modern teknolojiyi kullanarak üretim yapan girişimcileri desteklemeyi ilke edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı sanayileşme politikası, vergi muafiyetleri, teknoloji transferi, vergi iadesi.

Abstract

Ottoman State changed to look over economy after Tanzimat. No longer only financial concerns, but economic thoughts also began to consider. For this reason, state started to improve country's industrial structure. Although allocating huge budget and showing enormous

---

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü,
e-mail: fdamlibag@gumushane.edu.tr.

efforts to achieve industrialization, there were emerged some problems for this target. In addition to these, state entered some wars in this period. Because of these wars, state treasury met great difficulties to finance industry. As a result of this situation starting from 1880's, private sector began to gain more place and importance in Ottoman industrialization. To support private sector in the way of industrialization, state gave some tax exemptions to entrepreneurs for technology transfer and raw material. Other than these, additional tax privileges were given to entrepreneurs to support them. But over time some abuses began to emerge. Because of this situation, state felt to need to have some control mechanisms. In order to be brought advance technology to country, industry administration began to examine demands of technology transfer. Ottoman State only supported the most advanced technology of that time which was steam power. Tax exemption allocated machines which had this technology. For the other important problem which was raw material, tax refund method would be implemented. The aim of this method was to check the usage of tax privileges for production, not for commercial purposes. Shortly Ottoman State had principle to support entrepreneurs which produced by using modern technology.

Keywords: Ottoman industrial policy, tax exemptions, technology transfer, tax refund.

1. Giriş

Son dönem Osmanlı sanayisindeki vergi uygulamalarını açıklamaya yönelik bu çalışmaya, Osmanlı Devleti'nin ekonomiye bakışıyla başlamak faydalı olacaktır. Merkantilist Avrupa'nın zamanla kapitalizme dönüşen iktisadi yapısının aksine, Osmanlı Devleti kendisine büyük ölçüde farklı bir yol çizmiştir. Osmanlı iktisat düşüncesi iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm olmak üzere üç temel ilke üzerinde hareket etmekteydi. Bu üç temel ilkenin birincisi olan iâşe, iktisadi faaliyete tüketici açısından bakan görüşün adıdır. İâşe ilkesine göre iktisadi faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır. Bu ilkeye göre piyasadaki mal arzının mümkün olduğunca çoğaltılması hedeflenmekte olup, tüketicinin kıtlık çekmemesine çalışılmaktaydı. İkinci ilke olan gelenekçilik ise, sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri ve eğilimleri mümkün olduğunca korumak şeklinde tarif edilebilir. Gelenekçilik ilkesinde değişme eğilimleri engellenmekte olup, herhangi bir değişme olduğu takdirde tekrar eski dengeye dönme iradesi hâkim durumdaydı. Böylelikle sanayi öncesi ekonomilerde yaygın bir durum olan, üretimin geçimlik düzeyin hemen üstünde dalgalanmasına karşı bir tedbir alınmış olunmaktaydı. Osmanlı iktisat düşüncesinin üçüncü ilkesini ise fiskalizm oluşturmaktaydı. Bu ilkeye göre hazineye ait gelirler mümkün olduğunca üst seviyeye çıkartılır ve aşağıya düşmesi engellenirdi. Eğer bu mümkün olmazsa, devlet harcamaları kısılmaya çalışılırdı. Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısında etkin olan bu üç ilke; verimlilik

ve üretimin düşüklüğü, ulaştırmanın zor ve pahalılığı ve parasal ilişkilerin sınırlı olması sebeplerine dayanmaktaydı.¹

Osmanlı Devleti'ndeki bu iktisadi yapı, asırlar boyunca büyük değişikliklere uğramadan devam etmiştir. Bu yapıdaki değişimin ana kaynağıysa, Tanzimat'ın ilanı olmuştur. Tanzimat sonrası devlet mekanizmasını daha etkin hale getirmeye çalışan Osmanlı Devleti, iktisadi hayattaki rolünü de 19. yüzyıl öncesine göre önemli ölçüde değiştirmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda yerel güçlerin denetimi altında bulunan iktisadi kaynaklar, Tanzimat'la birlikte yeniden merkezi otoritenin kontrolüne geçmiştir. Tanzimat'ın ekonomik temelini oluşturan bu güçle birlikte, devlet yönetimi fikri yapısını da değiştirmeye çalışmıştır. Artık yönetim iktisadi gelişmeyi ve ülkenin zenginleşmesini de önemsemektedir. Devletin çeşitli kademelerinin karar ve uygulamalarına açıkça yansıyan bu politika, mali olduğu kadar iktisadi düşünceleri de barındırmakta olup, ekonominin her alanında kendini hissettirmektedir. Osmanlı Devleti iktisadi gelişme hedefine yönelik olarak, Tanzimat sonrası devlet eliyle pek çok sanayi tesisi kurmuştur. Bunların en önemlileri Zeytinburnu Demir Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Feshane ve Veliefendi Basma Fabrikasıdır.²

Devlet eliyle sanayileşmenin başarılmaya çalışıldığı bu dönemde, üretim süreçlerini etkileyen önemli bir gelişme yaşanmıştır. 16 Ağustos 1838 tarihinde İstanbul Balta Limanı'nda, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmadan önce Osmanlı Devleti, hem ithalat hem de ihracat üzerinden %3 oranında gümrük vergisi almaktaydı. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar, mallarını ülke içerisinde bir bölgeden diğerine taşıırken; %8 düzeyinde bir iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. Balta Limanı Anlaşması ihracata uygulanan vergileri %12'ye çıkarırken, ithalattan alınan vergileri ise %5 olarak belirlemekteydi. Ayrıca yabancı tüccara iç gümrüklerden muafiyet tanındığı için, yerli tüccara karşı önemli bir avantaj elde etmişti. Anlaşma gümrük vergisi oranlarını yükseltse de, Osmanlı Devleti'nin gelecekteki politikaları üzerinde önemli bir tesir bırakmıştı. Çünkü bu anlaşma hükümlerine göre Osmanlı Devleti, gümrük vergisi oranlarını tek başına belirleme hakkından vazgeçmekteydi. Böylece devletin bağımsız bir dış ticaret politikası izleme şansı kalmamaktaydı.³

İngiltere ile imzalanan bu anlaşma, diğer batılı devletlerin tepkisini çekmişti. İngiliz tüccarlara sağlanan bu avantajlara karşı, ilk olarak Fransız tüccarlar girişimde bulunmuşlardır. Kısa süren görüşmelerden sonra 25 Kasım 1838 tarihinde, İngiltere'ye tanınan şartlarla Fransa'yla da ticaret anlaşması imzalanmıştır. Fransa'yı diğer Avrupa devletleri takip etmiştir. Anlaşma tarihi sırasına göre Hansa şehirleri, Sardunya, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda,

¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s.47-53.

² Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, A.K.D.T.Y.K., TTK Yayınları, Ankara 1992, s.235-236.

³ Şevket Pamuk, "150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması", *Tarih ve Toplum*, S.60, 1988, s.38.

Belçika, Zollverein hükümetleri, Danimarka, Portekiz ve Rusya'yla da aynı şartları taşıyan anlaşmalar imzalanmıştır.⁴

Önce İngiltere ve daha sonra Avrupa'nın pek çok ülkesiyle imzalanan ticaret anlaşmaları dolayısıyla, Osmanlı Devleti kurduğu fabrikaları gümrük duvarlarını yükselterek koruma imkânına sahip değildi. Hâlbuki sanayileşme yarışına İngiltere ve Fransa'dan sonra giren Almanya, bu konuda önemli bir başarı hikâyesidir. Osmanlı Devleti'yle birlikte yakın zamanda sanayileşme çabalarına başlayan Almanya; sanayisinin gelişimini tamamlayıp rekabet gücü kazanabilmesi için, korumacı gümrük politikalarını savunmaktaydı. Bu konunun fikri öncülüğünü yapan Friedrich List'e göre; Klasik iktisadın serbest dış ticaret fikri, Almanya'nın çıkarlarına uygun değildi. Bu görüşüne gerekçe olarak ticarete katılan ülkelerin tümünün, aynı gelişme safhasında bulunmamasını göstermekteydi. Çünkü tabii üstünlük değil de öncü olmanın verdiği üstünlüğe dayanan yabancı rekabeti, yeni gelişen sanayilerin tasfiyesini önermekteydi. List bu duruma karşılık olarak korumacı gümrük politikalarının, yerli sanayinin yabancı ürünlerle rekabet gücü kazanıncaya kadar sürdürülmesi taraftarıydı.⁵

İktisat politikasını bu şekilde belirleyen Almanya'da, 1833 yılında Prusya'nın önderliğinde, Alman gümrük birliği (Zollverein) kuruldu. Bu sayede iktisadi birliğini oluşturan Almanya, 1840'lara kadar Fransa'dan ve Belçika'dan bile daha az kömür üretmekteydi. 1860'lara kadar demir üretiminde, Fransa'nın gerisinde bulunmaktaydı. Fakat ülkede gelişen demiryolları, eğitime verilen önem ve uygun finansal altyapı; tercih edilen korumacı gümrük politikasıyla birleşince, önemli bir başarı kazanılabilmektedir. 1913 yılına gelindiğinde Almanya, Avrupa'nın en güçlü sanayi ülkesiydi. Almanya demir, çelik, elektrik, makine ve kimya gibi alanlarda en geniş ve modern sanayilere sahipti. Kömür üretiminde ise, İngiltere'den sonra ikinci durumdaydı.⁶

Tekrardan Osmanlı Devleti'ne gelecek olursak; tabiatıyla bütün sanayileşme sürecinin sorunlarını, sadece koruyucu gümrük duvarlarının yokluğuna bağlamak yanlış olacaktır. Fakat Almanya'nın dikkat çeken başarısı; Osmanlı Devleti'nin sahip olmadığı bu iktisat politikası aracının, önemli sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir. Osmanlı Devleti bu araca sahip olmadığı için, ülke sanayisini geliştirebilmek amacıyla farklı yollar denemiştir. Devlet fabrikalarının üretimlerinin desteklenmesi için, bu fabrikaların ürünlerine devlet tarafından satın alınma önceliği tanınmıştır. Yani piyasada bu fabrikaların ürünleri mevcut oldukça, devlet görevlileri buralardan alışveriş yapmak zorundaydı. Ayrıca devlet 1851 yılında aldığı bir kararla, bu fabrikaları vergi muafiyeti tanıyarak da desteklemiştir. Bu karara göre gerek yurtdışından ve

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974, s.114-117.

⁵ Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s.181.

⁶ Tefvik Güran, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2011, s.175-177.

gerekse yurtiçinden aldıkları; her türlü makine, araç ve hammadde bütün vergilerden muaf tutulmaktaydı. İlaveten ürettikleri malları piyasada satmaları halinde de, herhangi bir vergi ödemeyeceklerdi.⁷

Osmanlı Devleti sadece devlet eliyle sanayi tesisi kurmakla kalmamıştır. Diğer yandan da, özel teşebbüsün fabrika kurup işletmesini teşvik etmiştir. Bu teşvikin dayanak noktasını ise, genel iktisadi hayatın gereksinimlerinin ancak sanayileşerek karşılanabileceği düşüncesi oluşturmaktaydı. Bunun için özel fabrikalara gümrük ve gelir vergileri başta olmak üzere, vergi konusunda bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu ayrıcalıkların ilki olan gümrük vergisi konusundaki uygulamalar, sınırlı ve sınırsız olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bazı fabrikalara tanınan gümrük imtiyazı, sadece faaliyette buldukları bölgedeki satışlarıyla sınırlıydı. Bölge dışına yaptıkları satışlardan gümrük vergisi talep edilmekteydi. Ama gümrük vergisi konusunda tanınan muafiyet, çoğunlukla bölge sınırlaması olmaksızın bütün ülkede geçerliydi. Bu konudaki başka bir ayrıcalık, gümrük vergisi haricindeki bütün ilave vergilerden muafiyet şeklinde uygulanmaktaydı. Çünkü gümrüğe gelen ürünlerden gümrük vergisinin yanında, bir kısım resim ve harçlar da talep edilmekteydi. Özel fabrikalar için ödenmesi gereken ikinci önemli vergi kalemi, gelir vergisiydi. Fabrikaların ürettiği ürün üzerinden öşür, hums (1/5) ve sümn (1/8) gibi vergi oranını belirten isimlerle gelir vergisi alınmaktaydı. Özel fabrika sahipleri Tanzimat döneminin yeni uygulamaları karşısında; artan maliyetlere karşı sübvansiyon olarak, bu vergilerde indirim talep etmekteydiler. Enine boyuna görüşülüp her açıdan tartışılan bu talepler, çoğunlukla kabul edilmiştir.⁸

Osmanlı Devleti özel fabrikalara tanıdığı bu imtiyazların suiistimalini engellemek içinse, tedbirler almayı ihmal etmemiştir. Devlet için iktisadi hayatın gerekliliklerinin korunması büyük önem arz etmektedir. Örneğin gümrük resminden muaf olan bir fabrika, başkasının ürünlerini de kendi ürünü gibi gösterip gümrük vergisiz mal satışı yapabilir. Bunun için bölgenin Meclis-i İmar'ınca, sadece bu ayrıcalığa sahip fabrikanın ürünlerine vurulmak için özel bir damga hazırlanmıştır. Vergi muafiyeti ile üretimde bulunan fabrikaların fiyat politikası içinse, o ürünün gümrük tarifesi fiyatı esas tutularak bir fiyat sınırı getirilmiştir. Böylelikle fiyatlarda oynama yaparak, haksız kazanç elde etmeleri engellenmek isteniyordu.⁹

Osmanlı Devleti sanayileşme konusundaki çabalarını hem daha organize gerçekleştirebilmek, hem de sanayileşme konusundaki hataları bertaraf edebilmek amacıyla; Islah-ı Sanayi Komisyonunu kurdu. Bu komisyonla

⁷ T. Güran, "Tanzimat Döneminde", s.238.

⁸ Ahmet Kala, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, LXXXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s.109, 111-113.

⁹ A.g.m., s.121-122.

Osmanlı sanayi üretiminin üzerindeki durgunluğu atmak ve Avrupa ürünlerine karşı rekabeti arttırmak amaçlanıyordu. 1860'ların ortalarında çalışmaya başlayan komisyon, öncelikle gittikçe küçülen sanayi dallarını şirketler halinde birleştirmek hedefiyle işe başladı. Komisyonun yaklaşık bir buçuk yıllık bir hazırlık dönemi sonunda; simkeşhane, debbağhane, kumaşçı, kemhacı, çatma yastıkçı, dökmece, demirci ve zilci esnafının şirket halinde birleşmesi gerektiğini tespit etti. Bunun için de mümkün olduğunca sermaye toplanması gerekmekteydi. İlgili esnaf nezdinde yapılan girişimler neticesinde simkeşhane, saraçhane ve debbağhane esnafı şirket halinde birleştirildi. Bunu diğerlerinin başvurusu izledi. Ne var ki komisyonun faaliyetleri ancak on yıl kadar sürdü. 10 Ağustos 1874 tarihinde bir sadrazamlık tezkeresiyle, komisyonun yürütmekte olduğu görevlerin İstanbul Şehremanetine devredildiği bildirildi. İslah-ı Sanayi Komisyonu dağılmakta olan İstanbul esnafını toplayarak onlara modern üretim teknik ve yöntemlerini kazandırmak amacıyla harcadığı çaba ortadayken, bu komisyonun feshedilmesi Osmanlı Devleti'ndeki bürokratik zihniyetin bir göstergesidir. Zira o zamana kadar komisyonun çabalarıyla az da olsa bir gelişme kaydetmiş olan esnaf, yine kendi haline terk edilmiştir.¹⁰

Osmanlı Devleti'nde sanayileşmenin gelişimi konusunda bürokratik zihniyet bir ölçüde etkili olsa bile, dönemin finansman zorlukları da göz ardı edilemeyecek seviyelere ulaşmıştır. Osmanlı Devleti 1854 yılından itibaren, Avrupa piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlamıştı. Ancak 1876 yılına gelince devlet, borç ödemelerini sürdüremeyeceğini ilan etmek zorunda kaldı. Dış alacaklılarla yürütülen müzakereler neticesinde, 1881 yılında alacaklıları temsil eden Düyun-u Umumiye İdaresi kuruldu. Bu idarenin kurulması sonucu, Osmanlı maliyesinin bazı gelir kalemleri doğrudan bu kuruma terkedildi.¹¹ Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu iflas durumu, tabiatıyla sanayileşmeye ayrılabilir fonları sınırlamıştır. Devletin bu noktadaki tercihi ise, finansman kaynaklarını Avrupa rekabetine açık olan sanayileşmeden çekmek olmuştur. Bu alandaki öncü rolü özel sektöre devreden Osmanlı Devleti, girişimcileri bu alana çekebilmek için kendilerini çeşitli vergi muafiyetleriyle desteklemiştir.

Girişimcilerin Vergi Muafiyeti Talepleri

Fabrika kurmak isteyen girişimciler hem maliyetlerini azaltmak, hem de kâr potansiyellerini arttırmak için; devletten pek çok alanda vergi muafiyeti talebinde bulunmuşlardır. 1880 sonrası özel girişimcilerin önemli ölçüde arttığı Osmanlı sanayisinde, teknoloji transferi ve hammadde alanındaki muafiyet talepleri öncelikli başlıklardır. Osmanlı Devleti başlangıçta girişimcilere sınırlama yapmadan muafiyet tanıırken, zamanla suiistimallerin engellenmesi için

¹⁰ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s.43-44.

¹¹ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri-II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.117.

bazı kontrol yöntemleri geliştirmiştir. Burada önce teknoloji transferiyle, daha sonra da hammaddeyle ilgili talepler ve kontrol metotları anlatılacaktır. Son olarak da, sanayi alanında tanınan diğer vergi muafiyetlerinden bahsedilecektir.

1.1. Vergi Muafiyeti Taleplerinin Doğuş Nedenleri

Osmanlı Devleti sanayileşme çabalarına başladığında, karşısında dört önemli sorun bulmuştur. Bunlar sermaye temini, vasıflı işgücü yetersizlikleri, düzenli ve kaliteli hammadde akışının sağlanması ve son olarak da eskiyen teknolojinin yerine yenisini üretebilmektir. Devletin bu konudaki çabalarında, ilk iki alanda başarı kazanılabilmektedir. Sermaye temini ile ilgili olarak, çoğu Hazine-i Hassa bütçesinden finansmanı sağlanan devlet fabrikaları önemli bir örnektir. Devletin yıllık gelirlerinin yaklaşık 600 milyon kuruş olduğu 1840'lı yıllarda, çeşitli iktisadi girişimler için harcanan miktar; sadece iki yılda 104 milyon kuruşa ulaşmıştır.¹² Sanayinin gelişimi yolundaki ikinci önemli sorun olan vasıflı işgücü konusunda da, devlet önemli kaynaklar ayırmaktan çekinmemiştir. Bu konuyla ilgili olarak, Yıldız Porselen ve Çini Fabrikası için Fransa'dan getirtilen uzmanlar örnek gösterilebilir. Ortalama maaşların 200-500 kuruş arasında olduğu fabrikada, müdür Miralay Nazım Bey 1200 kuruş maaş almaktadır. Hâlbuki Fransız uzmanlara ödenen maaşlar 1100 kuruştan başlayıp, 2383 kuruşa kadar çıkmaktadır.¹³

İlk iki alanda başarı kazanılmışsa da, hammadde temini ve teknoloji geliştirmek önemli sorunlar haline gelmiştir. Fabrikaların işlerliğinin devamı, kaliteli ve düzenli hammadde teminine bağlıdır. Bu sorunun halledilmesinde bazen maliyetler çok yükselmekte, bazen de istenilen kalitede malzeme bulmak zorlaşmaktaydı. Bu konuyla ilgili olarak iki örnek belirtilecek olup, ilki 1847-48 mali yılı verilerine göre İzmit Çuha Fabrikası'ndandır. Fabrika iyi kalite çuha kumaşlar için, ithal malı Saksonya yapağısı kullanmaktadır. Orta kalite çuhalar için yerli merinos yapağısı kullanılırken, en düşük kalite çuha için yerli kaba yapağı kullanılmaktaydı. Kullanılan hammaddenin fiyatları arasındaki farksa gerçekten dikkat çekicidir. Yerli kaba yapağının fiyatı 7 ila 8,5 kuruş arasındayken, yerli merinos yününün fiyatı 40 kuruştur. İthal Saksonya yapağısının fiyatı ise 80 kuruşu bulmaktaydı.¹⁴ Hammadde temininde yaşanan zorluklarla ilgili diğer bir örnekse, 1899 yılı içerisinde devlet fabrikalarına gereken yün için yapılan araştırmadır. Hammadde temini için ülkenin pek çok tarafına olduğu gibi, Yanya Vilayetine de görevliler gönderilmiştir. Vilayetten gelen cevapta belirtilense; bölgenin yapağısının yumuşak olmadığı ve yine de satın alınmak isteniyorsa, fabrikadan kontrol için bir memur gönderilmesi gerektiğidir.¹⁵

¹² T. Güran, "Tanzimat Döneminde", s.235.

¹³ BOA HH.d. 10131, v.2b, 3a.

¹⁴ T. Güran, "Tanzimat Döneminde", s.246.

¹⁵ BOA BEO 1322/99103. 1 Safer 1317, 11 Haziran 1899.

Üzerinde çalışma yapılması gereken ikinci sorunsu, sanayinin gelişimi için gereken teknolojinin nasıl elde edileceğidir. Kurulan fabrikaların teknolojisi zamanla eskimektedir. Bu durumda yapılması gereken teknolojinin ya ülke içerisinde, ya da yurtdışından temin edilerek yenilenmesidir. Ülke içerisindeki teknik altyapı zayıf olduğu için, teknolojinin ithal edilmesi mecburiyeti ortaya çıkmaktadır. Fakat bu teknoloji transferinin maliyeti çok yüksek olduğundan, fabrikalar ya kapanmakta ya da devlet hazinesine ağır yükler getiren verimsiz işletmeler haline gelmektedir. Böylelikle sanayileşmeye ayrılan kaynaklar israf edilmekte ve ekonomik ömrünü tamamlamış fabrikalar ekonomiye ayrı bir yük getirmekteydi.¹⁶

2. Teknoloji Transferinde Vergi Muafiyeti

Osmanlı Devleti teknoloji gelişimi probleminin çözümü için, bir şeyler yapmak gereğini hissetmiştir. Bu amaçla devlet yeni teknolojilerin ülkede fiiliyata geçirilmesini önemsemiştir. Sanayi tesisi kuracaklara, yatırım teşvikleri sağlanarak destek olunmuştur. Bunlardan biri de vergi muafiyetleri idi. 1870'lere kadar vergi muafiyetleri, girişimcinin özel olarak talepte bulunmasına bağlıydı. 1874'den itibaren devlet gelişmiş teknolojiyi kullanan fabrikalar için gereken alet ve makinelerin, vergisiz olarak ithalatını genel bir prensip olarak benimsemiştir.¹⁷ Bu konuyla ilgili biri dokuma ve diğeri de züccaciye sektöründen iki örnek aşağıda belirtilmiştir.

Ahmet Hilmi ve Ahmet Bedii adlı iki ortak, İstanbul Fenerbahçe'de bir dokuma tesisi kurmak istemektedirler. Ortaklar 26 Şubat 1880 tarihli dilekçeleriyle, kuracakları fabrika için bazı taleplerde bulunmuşlardır. Planladıkları fabrikanın kuruluşu için gereken her türlü alet ve makinenin, Avrupa'dan gümrüksüz olarak teminini talep etmektedirler. Ayrıca yine fabrikanın kuruluşu için; ülke içerisinde temin edebilecekleri her çeşit eşya ve malzeme için de, vergi ödemek istememektedirler. Fabrikanın inşası ve mamulâtının vergiden muaf olması da başka bir talepleridir. Ortakların bu talepleri, 25 Nisan 1880 tarihinde devlet tarafından uygun karşılanmıştır. Zaten Osmanlı Devleti yeni sanayi tesisi kuruluşu sırasında, Avrupa'dan gümrüksüz olarak teknoloji transferini kendisine ilke edinmiştir. Ayrıca ülke içindeki sanayinin gelişimi konusunda, gereken her türlü kolaylığın gösterilmesi ve her türlü engelin kaldırılmasını devlet önemsemektedir. Bu gerekçelerle ülke içinden temin edilecek alet ve eşyanın yanında, fabrika üretiminden de herhangi bir vergi talep edilmeyecektir.

“...fabrikanın birinci defa tesisine mahsus olmak üzere gerek Avrupadan cellb olunacak alat ve edevatın ve gerek Memalik-i Devlet-i Aliyyeden tedarik idilecek edevat ve eşyanın resm-i gümrükden ve fabrika inşaat ve mamulâtının her nevi

¹⁶ Ahmet Kala, “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme”, *TALİD*, C.I, S.1, İstanbul, 2003, s.252-253.

¹⁷ Donald Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914*, İstanbul, Isis Press, 1992, s.34.

*virgüden muaf tutulması cümle-i müstediyatdan olub o misillü fabrikaların birinci defa tesisine tahsisan memalik-i ecnebiyeden getirilecek alat ve edevatın gümrük resminden muafiyeti devletce zaten usul ittihaz olunduğundan bu talebin kabulünde tereddüde mahal olmadığı gibi sanayi-i dâhiliyenin tevsii ve teksirine vesile olacak her türlü müsaadatin icrasıyla bunlara mani olacak niżamat ve usulün derhal ilgası mukteza-yı irade-i seniyyeden idiğine... ve emsaline tevfiķan Memalik-i Devlet-i Aliyyeden alınacak edevat ve eşya ile mamulatinin rüsum ve tekalifden muaf tutulması tensib olunmuş...*¹⁸

Teknoloji transferiyle ilgili olarak, belirtilen ikinci örnek zücakiye sektöründendir. Mişon Levi adlı Osmanlı vatandaşı bir tüccar, Avrupa tarzı cam eşya üretmek için İstanbul Beykoz'da bir fabrika kuracaktır. Girişimci 14 Ekim 1884 tarihinde kuracağı fabrika için bir imtiyaz almıştır. Devlet imtiyaz mukavelenamesinin beşinci maddesiyle fabrikanın ilk kuruluşu için gerekli olan, her türlü alet ve makinenin Avrupa'dan gümrüksüz olarak ithal edilebileceğini belirtmiştir. "...şikrolunan fabrikanın tesisi için ilke defa olarak Avrupadan celb olunacak alât ve edevat resm-i gümrükden muaf tutulacağı..."¹⁹

2.1. Teknoloji Transferindeki Gümrük Vergisi Muafiyetinin Denetlenmesi

Fabrika kurmak isteyen girişimcilere tanınan teknoloji transferi alanındaki gümrük muafiyetinin, zaman içerisinde kontrol edilmesi ihtiyacı baş göstermiştir. Bu durumun tespiti içinse, sanayi müdürlüğünden görüş alınmaktadır. 1909 yılında sanayi müdürlüğünce incelenen çini, dokuma ve buz sektörlerinden üç örnek; devletin teknoloji transferi konusundaki bakış açısını vermektedir. Osmanlı Devleti vergi muafiyetini, motorla çalışan makinelere (motor ile müteharrik) tanımaktadır. Sanayi tesisi kurmak isteyen girişimciler, bu ilkeye göre değerlendirilmektedir. Dönemin en modern teknolojisi olan buhar gücünün yeni sanayi tesislerinde kullanılması, devletin üzerinde hassasiyetle durduğu bir konudur.

2.1.1. Şiterek Veledi Pedros'un Gümrük Muafiyeti Talebi

24 Ekim 1908 tarihinde verdiği dilekçeyle Şiterek veledi Pedros, Rusya'dan getireceği makine ve aletler için hükümetten vergi muafiyeti istemiştir. Fransa'da çimento ve mermerden çeşitli eşya yapımıyla, çinicilik sanatını öğrenen Pedros; bu konudaki tecrübeleriyle Erzurum'da faaliyette bulunmak istemektedir. Çimentodan çini yapmaya ve parke taşları dökmeye on bir yıl önce Rusya'da başlamıştır. Bakü, Batum, Tiflis ve en son olarak Kars şehirlerinde çalışmıştır. Kazandığı uzmanlığıyla Erzurum'da sanatını icra edebilmek için, hükümetin her türlü yardımına ihtiyaç duymaktadır. Ama öncelikle ihtiyacı olduğu nokta, Rusya'daki fabrikasında kullandığı makine ve aletleri Erzurum'a getirebilmektir. Bu konuda cari olan yurtdışından alet ve makine getirenlere

¹⁸ BOA ŞD 503/15. 15 Cemazeyilevvel 1297, 13 Nisan 1296, 25 Nisan 1880.

¹⁹ BOA A.DVNSMKLT.d.1. s.51.

tanınan gümrük muafiyetinden, kendisinin de yararlandırılmasını istemektedir. Getirmek istediği makine ve aletlerin resim ve planlarını da hükümete göndermiştir.

“...Erzuruma geldim mezkûr sanatım burada tesis itmek için hükümet-i seniyyenin her nevi muavenat-ı aliiyyesine muhtac bulunduğum gibi makine ve alât hakkında mukaddema ba-irade-i seniyye resm-i gümrükden muaf tutulacağı cihetle mezkûr makine ve alât-ı sairinin vürudlarında resm-i gümrükden muaf tutulması için hudud-ı bakani rüsumat memuriyetine tebliğat-ı lâzımenin ifası zımında...”²⁰

Ticaret ve Nafia Nezareti, Şiterek veledi Pedros’un istediği gümrük muafiyetinin uygunluğunu denetlemek için uzman görüşüne başvurmuştur. Bunun için sanayi müdür muavini Aram Efendi’den, gümrük muafiyeti istenen araç gereç hakkında bilgi talep etmiştir. Aram Efendi muafiyet istenen araç gerecin fabrikanın ilk kuruluşu için gerekli olduğuna dair rapor vermiştir. “İşbu pusulada musavver eşya mezkûr fabrikanın tesisat-ı ibtidaiyesine aid levazımdan olduğu tasdik olunur.”²¹ Ticaret ve Nafia Nezareti bu rapordan sonra sadarete sunduğu yazıda, fabrikaların ilk kuruluşuna ait alet ve edevatın gümrük resminden muaf olduğunu ve bu hususun sadarete ve Rüsumat Emanetine bildirilmesini talep eder.

“...fabrikaların tesisat-ı ibtidaiyesine aid alat ve edevatın gümrük resminden muafiyeti olbaddaki talimat-ı mahsusası iktizâsından olub mezkûr aletin dahi salîfü’l-arz fabrikanın tesisat-ı ibtidaiyesine mahsus idüğü tedkikat-ı vakıasından anlaşılmasına mebni keyfiyetin buzur-ı sami-i sadaret-penahilerine arz ve izbarı ifade ve zikrolunan resim ile arzubalın sureti leffen takdim ve i’ta da kılınmış olmağla icra-yı icabı hususının rüsumat emanet-i celilesine inba ve nezaret-i acizîye de malumat i’ta buyurulması babında.”²²

Şiterek veledi Pedros’un talebi konusunda Ticaret ve Nafia Nezaretinin görüşü olumlu olduğu için, konu bir sonraki aşama olan Şurayı Devlete havale edilmiştir. Konuyu görüşecek olan Şurayı Devlet Nafia ve Maarif Dairesi ise, Pedros’un talebini görüşmeden önce Ticaret ve Nafia Nezaretinden bilirkişi talebinde bulunmuştur. Nezaretse 28 Mart 1909 tarihli cevabında, daha önce kendisi de görüşüne başvurduğu sanayi idaresi muavinlerinden Aram Efendiyi bilirkişi olarak atamıştır.

“...cereyan idecek müzakerede hazır bulunmak üzere bu işe vukuf ve malumatı olan bir zatın... mütalaa-güzar-ı âcizî olarak bu babda itay-ı izahat itmek üzere sanayi idaresi muavinlerinden Aram Efendinin yevm-i mezkûrda azîmeti kendüsüne tebliğ kılınmış olmağla...”²³

5 Nisan 1909 tarihinde Nafia ve Maarif dairesi, Şiterek veledi Pedros’un talebini görüşmek üzere toplanmıştır. Görüşmede öncelikle Ticaret ve Nafia

²⁰ BOA ŞD 1226/30. 11 Teşrinievvel 1324, 24 Ekim 1908.

²¹ BOA ŞD 1226/30. 25 Şubat 1324, 10 Mart 1909.

²² BOA ŞD 1226/30. 25 Safer 1327, 5 Mart 1325, 18 Mart 1909.

²³ BOA ŞD 1226/30. 6 Rebiülevvel 1327, 15 Mart 1325, 28 Mart 1909.

Nezaretince alınan olumlu rapor incelenmiştir. Fakat bilirkişi olarak çağırılan Aram Efendi'den, gümrük muafiyetini düzenleyen ilgili maddenin tekrar ve bütün yönleriyle açıklanması talep edilmiştir. Bunun üzerine Aram Efendi görüşülen fabrikanın, motorla çalışan alet ve makineye sahip olmadığını belirtmiştir. Ülkeye getirilmek istenen alet, el ile çalışan bir nevi baskı makinesidir. Hâlbuki gümrük resmi muafiyeti, alet ve edevatı motorla çalışan fabrikalara tanınan bir haktır. Bu gerekçeyle Şiterek veledi Pedros'un talebi reddedilmiştir.

“Vuku bulan davete mebni Ticaret ve Nafia Nezaretinden i'zam olunan sanayi idaresi muavinlerinden Aram Efendi'den istizab-ı madde olundukda mezkûr fabrikanın motor ile müteharrik alet ve edevatı olmayub bu defa celbi istida olunan aletin el ile istimal olunur bir nevi baskıdan ibaret olduğu ifade edilmiş ve gümrük resminden muaf tutulan alet ve edevat motor ile imalatda bulunan fabrikalar levazımından bulunmuş olduğundan mezkûr aletin resm-i gümrükden istisnasına mani nizâmı bulunmadığının nezaret-i mezkûreye tebliği tezekkür kılındı...”²⁴

2.1.2. Arabyan Kigork'un Gümrük Muafiyeti Talebi

17 Nisan 1909 tarihinde İngiltere vatandaşı Arabyan Kigork; Trabzon Değirmendere'de babasından kalma arazisinde kurmak istediği dokuma fabrikası için, Trabzon valiliğine başvurmuştur. Vilayetin idare meclisi fabrika kurulacak arazinin, uygun olduğu konusunda görüş bildirmiştir. Arabyan Kigork bunun üzerine diğer evraklarla beraber, gümrük vergisi muafiyeti talep ettiği makine ve teçhizatların listesini Ticaret ve Nafia Nezaretine göndermiştir.

“...fabrika-i mezkûr Değirmenderesi nam mevkiide pedermande olan arazi-yi acizi üzerinde küşad idileceğinden mahal-i mezkûrun bir güne mani ve mahzurı olmadığı meclis-i idarece tabkik ve tebeyyün eylediği...iki kütası dabi muafiyeti istidasında bulduğum malzemenin defteri olub...”²⁵

12 Mayıs 1909 tarihinde sanayi müdür muavini Aram Efendi, Arabyan Kigork'un listesini incelemiştir. Bu listeye giren bazı parçaları sildikten sonra, geri kalanların fabrikanın kuruluşu için gerekli olduğunu onaylamıştır. Aram Efendi'nin talep edilen listeden sildikleri; boya, üç fıçı iç yağ ve bir fıçı sıvı yağdır. Bu üç kalem malzemeyi fabrikanın kuruluş teçhizatından saymadığı için, bunların gümrük vergisi Arabyan Kigork tarafından ödenecektir. Şiterek veledi Pedros'un talebinin aksine, bu talebin karşılanmasında aşağıdaki malzeme listesinin 1, 2, 4, 14, 21 ve 23 numaraları etkili olmuştur. Bu numaralarda belirtilen malzemeler, dönemin en modern teknolojisi olan buhar enerjisi için gerekli olanlardır. Kurulması düşünülen fabrika motorla çalıştığı için, gümrük muafiyeti talebi kabul edilmiştir.²⁶ Dokuma fabrikası için gerekli olduğu, sanayi müdürlüğünce onaylanan malzemelerin listesi ise aşağıda belirtilmiştir.

²⁴ BOA BEO 3532/264896. 14 Rebiülevvel 1327, 23 Mart 1325, 5 Nisan 1909.

²⁵ BOA, ŞD 1227/15. 4 Nisan 1325, 17 Nisan 1909.

²⁶ BOA BEO 3580/268445. 26 Cemaziyevvel 1327, 2 Haziran 1325, 15 Haziran 1909.

- 1) Bir adet Lancashire modeli buharla çalışan 609,6 cm uzunluğunda ve 213,3 cm çapında 45,36 kg basınç kuvvetine sahip kazan.
- 2) İki adet bütün aksesuarlarıyla buhar makinesi
- 3) 90 adet büyük boy makara
- 4) Bir adet buhar kaynağı olarak tulumba aleti
- 5) 50 Adet 91,4 cm ile 114,3 cm arasında değişen iğneli dokuma tezgâhları
- 6) Bir adet kumaş ölçme ve katlamaya mahsus makine
- 7) Bir adet aksesuarlarıyla beraber iplik kavlamaya mahsus makine
- 8) Bir adet aksesuarlarıyla beraber kumaş kavlamaya mahsus makine
- 9) İki adet aksesuarlarıyla beraber iplik topları ve makaraları üzerine sarmaya mahsus makine
- 10) Bir adet iplik kalınlığı ölçmeye mahsus alet
- 11) Bir adet terazi
- 12) Bir adet perdah
- 13) Bir adet malları tartmak için yaylı terazi
- 14) Fabrika enerjisinin iletilmesinde kullanılacak her çeşit alet ve edevat (mil, kızak, pervane, makara vb.)
- 15) Bir adet aletleri bilemeğe mahsus çark
- 16) İki adet demirden direk
- 17) Bir adet masuraların iplik doldurulmasına yarayan makine
- 18) Bir adet boyaları karıştırmaya mahsus makine
- 19) Bir adet aydınlatma için lambaları ve takımıyla dinamo
- 20) İki adet torna ve bir matkap
- 21) Bir adet buhar makinesi için alet
- 22) İki adet kaytan imaline mahsus makine
- 23) 100 adet buhar için demirden boru
- 24) Altı adet aksesuarlarıyla beraber boya makinesi²⁷

---

²⁷ BOA BEO 3580/268445. 4 Nisan 1325, 17 Nisan 1909.

2.1.3. Alfred Cerardi'nin Gümrük Muafiyeti Talebi

Tüccar Alfred Cerardi Halep'te bir buz fabrikası kurmak istemektedir. Konuyla ilgili talebi Halep vilayeti tarafından, 23 Ağustos 1909 tarihli bir yazıyla Ticaret ve Nafia Nezareti Sanayi İdaresi'ne bildirilmiştir. Alfred Cerardi Belçika'dan temin edeceği buz makinesi ve diğer aksamı için, gümrük vergisinden muafiyet talep etmektedir. Bu talebinin uygulanması içinse, Alfred Cerardi Sanayi İdaresi'ne bir beyanname sunmuştur. Bu beyannamede bahsedilen makinenin kullanılacağı alanın haritası, makinenin uzunluğu ve çapı ve kaç derecelik bir buhar gücüyle çalışacağı belirtilmiştir. İlgili beyannamenin bir tarafı Türkçe ve diğer tarafı Fransızca olarak düzenlenmiştir.

"Halebde buz imal etmek üzere Belçikadan celb edeceği buz makinesiyle edevatının resm-i gümrükden istisnası lüzumunun Beyrut vilayetine işarı Haleb tüccarından Alfred Cerardi tarafından istida kalmış ve mezkûr makinenin konulacağı mevkinin haritası ve mezkûr makinenin tul ve kutrumu ve kaç derece hava-yı nisbi tabı-tı taziyekinde işleyeceğini mübeyyin müstedî-i mumaileyden mümzâ beyanname ve bir tarafı Türkçe ve mukabil tarafı Fransızca olarak tanzim üdirilen müfredat defteri... mezkûr makine ve edevatının usul-i emsali vechiyle resm-i gümrükden bila-istisna imrarı hususının sarb-ı ali-i nezaret-penahilerine arz ve işarı..."²⁸

İlgili talep 17 Kasım 1909 tarihinde, Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından değerlendirilmiştir. Nezaretin dile getirdiği ilk husus, üç gün önce Sanayi İdaresi tarafından fabrikaya motor yerleştirilmesi için ruhsat verilmiş olduğudur. Bütün fabrikaların ilk kuruluşu için gereken aletlerin ve makinelerin gümrük resminden muaf olması, ilgili kanunun gereği olarak uygulanmaktadır. Ayrıca nezaret Osmanlı Devleti'ndeki girişimcilerin, bu tarz kolaylıklara hala ihtiyacı olduğu kanaatindeydi. Yapılan kontroller sonrası Alfred Cerardi'nin verdiği beyannamedeki taleplerinin, fabrikanın ilk kuruluşu için gerekli malzemeleri içerdiği anlaşılmıştır. Ayrıca fabrika buhar gücüyle çalışacaktır. Bu sebeplerle uygun bulunan talep, onaylanmak üzere sadarete sevk edilmiştir.

"...Sanayi idaresine ledel-bavale mezkûr fabrikaya motor vazı için 1 Teşrinisani 1325 tarihinde ruhsatname üta kılınub ale'l-umum fabrikaların tesisat-ı ibtidaiyesine aid alât ve edevatın gümrük resminden afvı ba-irade-i seniyye mevzu-ı talimat-ı mahsusası icabından olmasına... Memalik-i Osmaniye umur-ı sanaiyesi henüz bu gibi tesbîlat ve müsadakaata ihtiyac halinde bulundığı cihetle fabrikalar levasımının idame-i muafiyeti umur-ı zaruriyeden görülmesine ve defter-i mezkûrda münderic eşyanında salîfi'l-beyan fabrikanın tesisat-ı ibtidaiyesine aidiyeti tedkikat-ı vakaadan anlaşılmasına mebnî keyfiyetin buzur-ı samiye-i sadaretpenahilerine arz ve işarı..."²⁹

3. Hammadde Temininde Vergi Muafiyeti

Teknoloji gelişiminden sonra Osmanlı sanayileşmesinin ikinci önemli sorunu, sanayi tesislerine düzenli ve kaliteli hammaddenin nasıl sağlanacağıdır.

²⁸ BOA ŞD 1228/65. 10 Ağustos 1325, 23 Ağustos 1909.

²⁹ BOA ŞD 1228/65. 4 Zilkade 1327, 4 Teşrinisani 1325, 17 Kasım 1909.

Girişimcilerin önemli maliyet kalemlerinden olan hammadde, ülke içerisindeki sanayileşmeyi başarmayı hedefleyen Osmanlı Devleti'nin vergi muafiyetleriyle desteklediği ikinci konudur. Devletin bu alanda tanıdığı muafiyetlerle ilgili olarak, çalışmada ilki hırdavat ve diğerleri dokuma sektörlerinden bazı örnekler gösterilmiştir. İlk örneğimizde Telgraf Nezareti müdür muavini Mehmet Raif Efendi, İstanbul'da bir hırdavat fabrikası kurmak istemektedir. Fabrikasında kullanacağı hurda demir ve bakırla, kömür ve gerekli diğer hammaddelerin gümrük vergisinden muaf tutulmasını talep etmektedir. Muafiyet talebi 19 Kasım 1885 tarihinde kabul edilmiştir. "...*mezkeür fabrika lazımesi için Memalik-i Şahane iskelelerinden celb olunacak hurda timur ve bakır ve kömür ve saire her nevi eşya-yı ham gümrükten muaf tutulacaktır.*"³⁰

İkinci örnekteyse Şura-yı Devlet azasından Ahmet Refik Bey, Amedî-i Divan-ı Hümayun muavini Reşit Bey ve Ticaret Umum Müdürü Refik Bey; İstanbul'da yünlü ve pamuklu dokuma üretmek için ortaklaşa bir fabrika kurmak istemektedirler. 27 Nisan 1886 tarihinde Osmanlı Devleti, ülke içerisinde temin edecekleri hammadde için kendilerine gümrük muafiyeti tanımıştır. "...*dâbil-i memalikden mubayaa ve celb eyleyecekleri yün ve pamuk resm-i gümrükten muaf tutulacağı...*" Biri metalürji ve diğeri de dokuma alanındaki bu iki girişime de, hammadde konusunda vergi muafiyeti tanınmıştır. Fakat devlet suiistimallerin önüne geçmek için, Rüsumat Emanetinin koyacağı kurallara uymayı şart koşmuştur. "...*şu kadar ki suiistimali men için Rüsumat Emaneti tarafından gösterilecek kavaide ashab-ı imtiyaz tarafından riayet olunacaktır*"³¹

Konuyla ilgili üçüncü örnekte İstanbul'da dokuma fabrikası kurmak isteyen bir girişimciye ait olup, kendisi kuracağı fabrikasında halat ve çuval imal etmek istemektedir. Girişimci 19 Temmuz 1893 tarihli talebinde, hammadde temininde on yıllığına gümrük vergisinden muaf tutulmayı istemiştir. Bunun için öne sürdüğü gerekçelerse, öncelikle üretimde kullanacağı ana malzeme olan jüt ³² bitkisinin Osmanlı Devleti'nde yetiştirilmemesidir. Ayrıca diğer ülkelerde de, hammadde konusunda sanayiciler desteklenmektedir. Bu gerekçelere dayanarak öne sürdüğü talebin, uygun bulunup bulunmadığı konusunda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat ülke içerisinde temin edilemeyen bir hammadde için, talep olması ilgi çekicidir. Çünkü sevkiyattaki muhtemel aksaklıklar üretim sürecini sekteye uğratabilir.

"...*çuval ve halat imal etmek... dâbil-i memalik-i şahaneden celbi kabil olmayan jüt ve mevadd-ı ibtidaiye-i sairenin memalik-i sairede olduğu gibi on sene resm-i gümrükten muaf tutulmak şartıyla Dersaadet ve mülhakatında bir fabrika inşa ve işletilmesi...*"³³

³⁰ BOA ŞD 2502/7. 28 Rebiülahir 1303, 3 Şubat 1886.

³¹ BOA A.DVNSMKLT.d.2, s.47-48.

³² Pakistan ve Hindistan'da çokça yetiştirilen bir lif bitkisidir. Çoğunlukla kaba fakat dayanıklı kumaş üretimi için kullanılır. Alys Sutcliffe, "Jute", *Encyclopedia International*, C:X, Grolier, New York 1971, s.87.

³³ BOA Y.MTV 80/34. 5 Muharrem 1311, 19 Temmuz 1893.

3.1. Hammadde Teminindeki Vergi Muafiyetinin Denetlenmesi İçin Uygulanan Vergi İadesi

Vergi iadesinin detaylarına girmeden önce, Osmanlı Devleti'nin böyle bir uygulamaya geçmesinin nedenlerine bakmak gerekir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne olan ihraç mallarının arasında, pamuklu dokuma 1820'lerin sonlarından itibaren gittikçe önem kazanmaya başladı. Osmanlı Devleti'nin pamuklu dokuma ithalatı 1827 yılında 407.223 sterlin tutmaktayken, bu rakam 1840'da 1.104.543 sterline ulaştı. 1850'de İngiltere'ye ödenen rakam, 3.344.949 sterline ulaşmıştı. Bu durum karşısında sektörün geliştirilmesi ve üretimin desteklenmesi devlet tarafından önemli görülmüştür.³⁴

Hammadde temininin denetimi konusunda uygulanan sistem vergi iadesidir. Bu konuyla ilgili olarak, İstanbul'da Yedikule haricinde resmi izinle faaliyette bulunan dokuma fabrikasının müdürü; fabrikasının yaşadığı hammadde sorunu için Rüşumat Dairesi'ne müracaat etmiştir. Fabrikanın üretimi için getirilen ve başka yerde kullanılmayacak olan, ince ve uzun telli Mısır ve Amerikan pamuğu gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Fakat fabrika Hindistan'dan da pamuk temin etmektedir. Bu cins pamuk için de, Amerikan ve Mısır pamuğuna tanınan ayrıcalıktan faydalanmak istemektedir. Rüşumat Dairesi bu konudaki uygulama ile ilgili olarak, öncelikle kendisinin devlet hazinesini korumakla yükümlü olduğunu belirtmiştir. Takip edilecek usulle ilgili olaraksa, Avrupa'da da sıklıkla uygulanan metodun önemli bir kolaylık sağlayacağını belirtmiştir. Fabrika kaynağı ne olursa olsun kullanımı için getirdiği pamukların, öncelikle yürürlükteki gümrük vergisini ödeyecektir. Daha sonraysa fabrikada işlenip iplik haline getirildiği dairece onaylanan miktarın, gümrük vergisi fabrika idaresine iade edilecektir. 22 Nisan 1897 tarihli sadaret tezkiresi ile birlikte, Mısır ve Amerikan cinsi pamukların vergilendirilmesi ile ilgili bu usul Meclisi Vükela onayından geçmiştir.

“Yedikule haricinde ba-ferman-ı ali tesis edilmiş olan mensucat fabrikasına bazı müsadat iraesı hakkında mezkûr fabrika şirketinin reisi tarafından vuku bulan istida üzerine fabrikada imal olunmak ve başka mahalde istimal olunmamak üzere celb olunacak ince ve uzun telli Mısır ve Amerika pamuğunun gümrük resminden istisnası münasib ve bu gibi müsadatda bukuk-ı hazinenin mahfuz bulundurulması için tedabir-i lazıme ittihazı vacib olmasına ve muamelat-ı mümasilede Avrupaca tecarib-i adide üzerine mevzu olan kavaide tatbik-i bareket-i kavaid-i melbuzanın istihsalinde bais-i subulet olacağına binaen... fabrikaca zikrolunan nevilerden ne mikdar pamuk getirilir ise anların evvel emirde muayyen olan gümrük resmi tamamen tesviye olunduktan sonra bundan fabrikada işlenüb iblik olarak çıkarıldığı daire-i rüşumatca bit-tabkik tebeyyün idecek mikdara ait gümrük resminin fabrikaya iadesi hakkında...”³⁵

³⁴ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2012, s.96.

³⁵ BOA ŞD 595/32. 11 Ramazan 1321, 18 Teşrinisani 1319, 1 Aralık 1903.

Fabrika yönetimi Hindistan'dan getirttiği 50 balya ince ve uzun telli pamuğu, gümrük vergisi ödmeden ülkeye sokmak istemektedir. Fakat bu talep Rüsumat Dairesince uygun bulunmamıştır. Fabrikanın şirketi Mısır ve Amerika pamukları gibi, Hindistan pamuklarının da vergisiz geçişine izin talep etmektedir. Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi'nce haklı bulunan bu talep, 11 Kasım 1897 tarihinde sadaretçe de uygun görülmüştür. Sadaret başkasına satılmamak ve fabrikanın kendi ihtiyacı için kullanılmak şartıyla, Hindistan'dan getirilecek pamuklarında gümrük vergisinden muafiyetini onaylamıştır. Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi konuyla ilgili olarak, Rüsumat Dairesine tebligat yapılmasını ve Ticaret ve Nafia Nezaretineyse bilgi verilmesini istemektedir.

“Hindistandan celb idilen elli balya uzun telli pamuğun bila-resim imrarına rüsumat idaresince muvafakat olunmadığından bahisle bunların dahi mukaddema gümrük resminden istisna idilen Mısır ve Amerika pamukları misillü bila-resim imrarı mezkûr fabrika şirketi tarafından istida edilmiş olduğundan... sairlerine şüruht olunmayub fabrikanın ihtiyacatına münhasır bulunmak üzere Hindistandan celb olunacak bu cins pamukların dahi gümrük resminden muaf tutulması hususunun rüsumat emanet-i celilesine ıvârı ve Ticaret ve Nafia Nezâret-i Celilesine malumat itası tezekkür idildiğine dair Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinin mazbatası arz ve takdim olunmuş olmağla...”³⁶

Fabrikanın talebinin 29 Kasım 1897 tarihli padişah onayıyla birlikte yürürlüğe girmesi sonucu, Hindistan menşeli pamuklar da gümrük muafiyeti kazanmıştır. Bu durum hakkında İstanbul Yabancı ve Yerli Mallar Gümrükleri Nezaretlerine bilgi verilmiştir. Fakat Rüsumat Dairesi'nin bu sürecin yürütülmesi için, belirlemesi gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Çünkü bu fabrikaya hammadde konusunda tanınan gümrük muafiyeti, sadece üç cins pamuğu kapsamaktadır. Fabrikaya gelebilecek diğer kaynaklı pamukların vergisini temin edebilmek için, daire öncelikle ilgili cinslerin iplik üretimi sırasında vereceği fireyi belirlemek istemiştir. Konuyla ilgili olarak Feshane-i Amire'de yünlü dokuma³⁷ da üreten, Babı Seraskeri'den görüş istenir. Seraskerlik makamı ise yüzde üçlük bir fire miktarının düşülmesini uygun bulmuştur. Yalnız bu uygulamanın takibi için, fabrikaya girecek ihracat ve ithalatın gümrükte kaydının tutulması gerekmektedir. Ayrıca bu miktar fabrikada üretilen iplik miktarıyla da karşılaştırılacaktır. Bunun içinse gümrük kayıtlarının, fabrikanın Ticaret ve Nafia Nezareti onaylı defterleriyle kontrol edilmesi gerekmektedir.

“...abkâm-ı münifesi Dersaadet emtia-i ecnebiye ve dâbiliye gümrükleri nezaretlerine tebliğ kılındığı gibi müsadaat-ı mezbure ber vech-i maruzat Mısır ve Amerika ve Hindistan pamuklarına münhasır olmakdan naşi bu fabrikaya idbal olunacak diğer cins ecnebi malı pamuk resminin temin-i muhafazasıçün mezkûr pamukların iplik imalinde vireceği fire bilinmek üzere Bab-ı Seraskeri ile bi'l-muhabere alınan malumata göre bunlardan yüzde üç fire tenzili münasib görülmektedir.”

³⁶ BOA BEO 1046/78421. 15 Cemaziyelahir 1315, 30 Teşrinievvel 1313, 11 Kasım 1897.

³⁷ Dokuma konusunda bilgisine başvuru Feshane-i Amire, çuha adlı bir çeşit yünlü kumaş 1843 yılından itibaren üretmeye başlamıştır. T. Güran, “Tanzimat Döneminde”, s.243.

fabrikaya vuku bulan idhalat ve ihracat için gümrükçe de suret-i mabsusa da kayıt tutularak çıkarılacak ipliklerin mikdarında bi't-tatbik... gümrükde bulunacak kaydın ara sıra fabrikanın Ticaret ve Nafia Nezaret-i Celilesince musaddak defterleriyle de tatbik olunması lüzümü..."³⁸

Vergi iadesinin nasıl hesaplanacağıyla ilgili yöntem Rüsumat Dairesi'nce belirlenmiştir. Fakat uygulamada bazı sorunlar baş göstermiştir. Konuyla ilgili olarak fabrikanın yönetimi, temin edip işledikleri 200 balya Hindistan pamuğunun vergi iadesini talep etmektedir. Rüsumat Dairesi'nin bu talebe olan cevabıysa, iplik haline getirilen pamukların yüzde üçünün fire olarak düşülmesi gerektiğidir. Bundan fazla çıkan miktar içinse, vergi iadesi ödenmeyecektir. Daire vergi iadesinin tespiti için iki yöntem belirlemiştir. Bunların ilki, Ticaret ve Nafia Nezareti onaylı fabrikanın ana defterinin getirtilmesi ve kayıtlarının incelenmesidir. İkinci yöntemse özel bir memur görevlendirilmesiyle, bahsedilen miktar pamuğun iplik haline getirilip getirilmediğinin tespit edilmesidir. Böylelikle vergi iadesine konu olacak miktar tespit edilecektir.

*"...Hindistandan ba-celb fabrikada iplik haline ifrağ eyledikleri iki yüz balya pamuk için istifa kalmış olan gümrük resminin reddi mezkeür fabrika şirketi meclis idaresi tarafından ba-arzıhal taleb ve istida olunduğı cihetle Hindistandan celb ve mezkeür fabrikaya idhal olunan pamukların yüzde üç fire tenziliyle iplik imal ve ihrac idilüb bundan fazla çıkan olduğı halde bu fazlaya aid resmin red idilmemesi lazım geleceğinden bahisle Ticaret ve Nafia Nezaret-i Celilesinden musaddak esas defterinin celbi veyahud memur-ı mabsus izamıyla muhteriyatı hakkında tedkikat ve tabkikat ifasıyla mevzu-ı bahs olan Hind pamuğunun şirket-i merkumenin istidası vechiyle iplik haline ifrağ idilüb idilmediğinin resm-i mebusun miktarıyla beraber izaben işarı..."*³⁹

İstanbul yabancı mallar gümrüğünden gelen 19 Nisan 1902 tarihli cevapta, başvuran fabrika için Marsilya'dan 200 balya Hint pamuğu geldiği belirtilmiştir. 47.510 kilogram gelen bu pamuk, yüzde sekizlik gümrük vergisi tahsil edildikten sonra kayıt altına alınmıştır. Fakat nezaret onaylı fabrika defteri sunulamamıştır. Bunun üzerine Muhasebe Kaleminden kâtip Ahmet Bey, konuyu araştırmakla görevlendirilmiştir. Ahmet Bey fabrikayla ilgili bilgilere, İstanbul Asliye Mahkemesi mukavelat muharrirliği onaylı defter vasıtasıyla ulaşabilmiştir. Bu defterdeki kayıtlara göre, bahsedilen Hindistan kaynaklı pamuklar fabrikaya giriş yapmıştır. Ayrıca 1 Ekim 1901 ile 24 Aralık 1901 tarihleri arasında, iplik yapılmak üzere parça parça makine dairesine teslim edilmişlerdir. Fakat bu defterde ilgili pamukların, iplik yapıp fabrika dışına gönderildiklerine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ayrıca fabrika iplik yapmak için bu pamukları, Osmanlı Devleti kökenli başka pamuklarla da karıştırmaktadır. Vergi iadesinin belirlenmesinde bir başka zorlukta, üretimin tamamının ihraç edilmemesidir. Bir kısım üretim Rumeli'ye sevk edilmekte olup, bir kısmıysa İstanbul'da piyasaya

³⁸ BOA ŞD 595/32. 11 Ramazan 1321, 18 Teşrinisani 1319, 1 Aralık 1903.

³⁹ BOA ŞD 595/32. 11 Ramazan 1321, 18 Teşrinisani 1319, 1 Aralık 1903.

sürülmektedir. Bütün bu gelişmelerin neticesinde, Hindistan menşeli pamuklardan ne kadar iplik yapıldığını belirlemek mümkün görünmemektedir.

“...Dersaadet emtia-i ecnebiye gümrüğü nezaretinden vürud iden... 6 Nisan 1318 tariblü tezkîrede lade't-tedkik zikrolunan fabrika namına olarak Marsiyadan iki yüz balyada safi otuz yedi bin altmış kopye Hind pamuğu vürud iderek icab iden yüzde sekiz resm-i gümrük alınarak irad kaydı olunduğu... nezaret-i müşarîin ileybadan musaddak esas defteri irae olunmamasından naşi... mezkûr fabrikaya memuren izam kılınan muhasebe kalemi muhasib ve varidat kâtibi rifatli Ahmed Beğ tarafından oraca Dersaadet Bidayet Mahkemesi mukavelat muharrirliği canibinden musaddak esas defterlerine müracaatla icra eylediği tedkikatda mezkûr Hindistan pamuğunun fabrikaya idhal edildiği ve iplik imal olunmak üzere 18 Eylül 1317 taribinden 11 Kanun-i evvel 1317 tarihine değin eyyam-ı muhtelifede makine dairesine virildiği ve fakat iplik imaliyle ibrac olunduğuna dair mezkûr defterde bir kayıt ve işaret olmadı gibi mezkûr pamuklar Memalik-i Mabrusa-i Şahane mahsulü sair pamuklarla mahlutan imal olunarak bir taraftan Rumiliye terakkîye ve bir taraftanda Dersaadetde piyasaya serk olunmakta olduğu ve abnal-i mesrudeye göre mebhüsün anı olan Hind pamuklarından ne kadar iplik hasil olduğunun tayin ve beyanı gayr-i kabil idiği...”⁴⁰

Yukarıdaki sebeplerden dolayı fabrikaya gelen pamuk miktarının, fabrika defterleriyle gümrük defterlerinin karşılaştırılması vasıtasıyla kontrolü mümkün değildir. Fabrikaya getirilen hammaddenin vergi iadesi için, bu malzemenin iplik haline getirilip satıldığına gümrük idaresinin kanaat getirmesi gerekmektedir. Rüşumat Dairesi bu konudaki çözümü ise şu şekilde bulmuştur. Gümrükte kayıt olmayan iplikler hakkında, sadece fabrika defterlerine dayanan bir değerlendirme uygun değildir. Fakat gümrük kayıtlarına göre fazla gözüken pamukların, mukavelat muharrirliği onaylı defterlere göre iplik yapıp satıldığı anlaşılmaktadır. Konuyu araştırmak için görevlendirilen memurun görüşü de aynı yöndedir. Bu durum sonucunda ilgili defterlerin içeriği kabul edilmiştir. Yapılacak uygulamaysa iplik haline getirildiği anlaşılan 62.247 kilogram pamuğun %3 firesi düşüldükten sonra, fabrika adına kesilecek makbuz senedi vasıtasıyla vergi iadesinin teslimidir. Bu tarihe kadar iplik imalinde kullanılan pamukların gümrük vergisi de, ilgili defterin beyanı halinde vergi iadesi olarak geri ödenecektir.

“...fabrika defterlerinin gümrük defterleriyle kontrol icrasında canib-i muhasebeden adem-i imkan dermeyan olunmakta ise de fabrikaya idhal olunan pamuklar resminin reddi bunların iplik haline ifrağan imrarına gümrükçe kanaat husulüne... bu resmi isabet ise de gümrükde kaydı olmayan iplikler hakkında fabrika defterlerine istinaden redd-i rüşum muamelesinin cereyanı caiz olamayacağı derkar bulunduğu ve şu kadar var ki gümrük kaydına nazaran fazla görünen salifü z-zîker pamukların iplik imal ve ibrac edildiği mukavelat muharrirliğinden musaddak esas defterlerinin memur-ı mahsus marifetiyle mükerreren icra ütdirilen tedkikatdan müstebân olmasına nazaran mezkûr defter münderecatının kabulüyle fazla görülen salifül-beyan pamuklardan iplik haline konulmuş olduğu anlaşılan...”

⁴⁰ BOA ŞD 595/32. 11 Ramazan 1321, 18 Teşrinisani 1319, 1 Aralık 1903.

*kırk sekiz bin beş yüz elli beş kazyeye atık pamuktan yüzde üç fire tenziliyle fabrika namına ibraz olunacak makbuz senedatı mucibince redd-i rüsumunun icrası ve bu tarihe kadar celb olunub iplik imaliyle bu vechle imrar idilmiş olan pamuklar resminin dahi ber-vechi beyan irae olunacak defter mündericatinâ göre muamele-i reddiyesinin icrasıyla...*⁴¹

Mevcut sorun halledilmiş olup, fabrikanın talebi karşılanmıştır. Fakat fabrikanın daha sonra yapacağı faaliyetlerle ilgili, bir kuralın da ortaya konulması gerekmektedir. Fabrika ürettiği ipliklerden gümrüğe uğramaksızın karayolu vasıtasıyla göndereceği miktar hakkında, gecikmeksizin bir beyanname ve dilekçe düzenleyerek gümrüğe bilgi verecektir. Akabinde konuyu takiple görevli memurlar durumu kontrol edip, fabrikaya bu satışları için bir makbuz düzenleyeceklerdir. Bu makbuz kayıtlarla birlikte işleme tabi tutulacak olup, böylelikle vergi iadesinin eksik kalan kısmı tamamlanacaktır. Fabrikanın üretimi sırasında diğer pamuklarla birlikte Osmanlı Devleti kaynaklı pamukların da kullanılmasında, Rüsumat Dairesi bir mahzur görmemektedir. Bu uygulamanın hazineye herhangi bir zarar vermeyeceği kanaatindedir. Vergi iadesiyle ilgili bu düzenleme, ilgili fabrikanın müdürlüğüne de tebliğ edilmiştir.

*“... badema fabrikanın imal ideceği ipliklerden gümrüğe uğramayarak berren başka mahalle gönderilecek olanlar için fabrikaca behemebal bir beyanname ve istidaname tanzimiyle gümrüğe malumat virilerek izam kılınacak memurlar marifetiyle muayene ve muamele-i lazımesi icra ve ibraz olunacak makbuz senedatı kayıtlarıyla tatbik idilerek natık olduğu miktara göre reddiyat muamelesi de ibka itdirildiği halde mamulat-ı mezkeürenin Memalik-i Mahrusa-i Şabanenin mahsuli pamuklarla karışık olarak iplik imal edilmiş olsa da hazine-i celileye bir zarar tertib itmeyeceğine ve matlub olan intizamın halelden mahfuziyeti de şu suretle temin idilmiş olacağına nazaran âna göre ifa-yı muamele idilmesinin ve aksi takdirde redd-i rüsum idilmeyeceğinin mezkeür fabrika direktörlüğüne tebliği...”*⁴²

2 Aralık 1903 tarihli Rüsumat Dairesi'nin hükümete sunduğu raporda, devletin kendilerinden iki temel beklentisi olduğu belirtilmiştir. Bunlardan birincisi hazinenin çıkarlarının korunmasıdır. İkinci beklentiye, üretimde kullanıldığı teyit edilen miktar hammaddenin vergi iadesinin ilgili fabrikaya ödenmesidir. Rüsumat Dairesi öncelikle vergi iadesinin tespiti konusunda yaşadığı sorunlardan bahsetmiştir. Ayrıca sadece ilgili fabrikanın beyanı ile iş yapmak, bir sorun teşkil etmektedir. Fakat üretimde kullanılan farklı cins pamuklar karıştırılmakta olup, ayrı ayrı kullanılmamaktadır. Bu durumda üretimin ne kadarının gümrük vergisine tabi olmayan yerli pamuktan, ne kadarının da %8 vergisi olan yabancı menşeli pamuktan olduğunu belirlemek mümkün olmamaktadır. Netice olarak yukarıda bahsedilen yöntemin uygulanmasında, bir mecburiyet hâsıl olmuştur.

⁴¹ BOA ŞD 595/32. 11 Ramazan 1321, 18 Teşrinisani 1319, 1 Aralık 1903.

⁴² Aynı Belge.

“...bu babdaki irade-i seniyye-i Hazret-i Hilafet-penahi abkâm-ı münifesi ise hukuk-ı hazinenin muhafazası emrinde kavaid-i tatbika-i lâzımenin ittihazıyla iplik olarak çıkarıldığı rüsumatca bit-tabkik tebeyün idecek mikdara aid resmin fabrikaya iadesi hareketinde bulunmuş olduğundan imal ve ibrac olunan ipliklerin mikdarı hakkında yalnız fabrika kaydına veya vireceği malumata istinad ve ümat ile redd-i rüsum muamelesinin suret-i tatbikiyesi mesele olmasıyla beraber yerli ve Amerika ve Hindistan veya Mısır pamuklarıyla mahlutan iplik imal olunduğuna göre fabrika kaydında muharrer imalatın beher yüzü kıyyesinde ne mikdar resm-i gümrüğe tabi olmayan yerli pamuğu ve ne kadar idhalatı yüzde sekiz resm-i gümrüğe tabi olan mezkar mahaller mahsulâtı pamuk mablût bulunduğu hakkında dahi kanaat bahş olabilecek suretde cihet-i tatbikiye mülahaza idilememekte idüğüne binaen ifa-yı muamelede tevliid olunarak istiżan-ı keffiyete mecburiyet hâsıl olmuş...”⁴³

4. Sanayideki Vergilerle İlgili Diğer Muafiyetler

Girişimcilerin satış ve kâr potansiyelini arttırmak için, fabrikaların mamulâtına da vergi ayrıcalıkları tanınmıştır. İmtiyazlı özel fabrikaların ürünlerinin hepsine, gümrük vergisi muafiyeti tanınmıştır. Tanınan gümrük muafiyetiyle ilgili olarak, cam ve porselen üretiminden iki örnek aşağıda belirtilmiştir. Konuyla ilgili ilk örnek Mişon Levi adlı Osmanlı vatandaşı bir tüccardır. Kendisi Avrupa tarzı cam eşya üretmek için, İstanbul Beykoz’da bir fabrika kuracaktır. 14 Ekim 1884 tarihinde aldığı imtiyaz mukavelenamesiyle kendisine, ülke içerisinde gerek karayolu ve gerek de deniz yoluyla satacağı ürünler için gümrük muafiyeti tanınmıştır.⁴⁴ Ayrıca yurtdışına ihraç edeceği ürünler için de, on sene boyunca gümrük vergisi ödemeyecektir.

“...on sene zarfında bu fabrikanın mamulâtından dâbilen sarf olunacak bircümle eşyadan gerek berren ve gerek babren gümrük resmi alınmayacak ve harice irsal olunacak mamulâtı dahi gümrük resminden müstesna tutulacak...”⁴⁵

Fabrika ürünlerine tanınan gümrük muafiyetiyle ilgili ikinci örnekse, Ticaret Nezareti mektupçusu Salih Münir Bey’dir. Kendisi 1 Şubat 1886 tarihinde aldığı imtiyazla, İstanbul’da bir porselen fabrikası kuracaktır. Bu fabrikanın mamulâtı ister yurtiçinde kullanılsın, isterse yurtdışına ihraç edilsin gümrük resminden muaf tutulmuştur. “...on beş sene zarfında bu fabrikanın gerek dâbilen sarf olunacak ve gerek memalik-i ecnebiyeye nakledilecek bircümle mamulâtından gümrük resmi alınmayacaktır...”⁴⁶

⁴³ BOA ŞD 595/32. 11 Ramazan 1321, 18 Teşrinisani 1319, 1 Aralık 1903.

⁴⁴ 13 Mart 1874’ten itibaren geçerli olmak üzere; tütün, enfiye, müskirat ve tuz hariç olmak üzere ülke içindeki kara gümrükleri kaldırılmıştır. Cam eşya da bu maddeden yararlanmasına rağmen, girişimciye ilave bir güvence sağlamak için bu madde imtiyaz mukavelenamesine yazılmış olmalıdır. Mübahat S. Kütükoğlu, “Gümrük”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XV, İstanbul, s.264.

⁴⁵ BOA A.DVNSMKLT.d.1, s.51.

⁴⁶ BOA A.DVNS.MKLT.d.2, s.26.

Fabrikaların ürünlerine tanınan gümrük muafiyeti ayrıcalığı, bazen diğer vergiler de katılarak daha da genişletilmiştir. 6 Eylül 1886 tarihli Serkurnay-ı Hazret-i Şehriyari Osman Bey'in İstanbul'da kuracağı kâğıt fabrikasına tanınan imtiyazda, fabrikanın ürünlerinden gümrük vergisi de dâhil hiçbir vergi talep edilmeyeceği yazılıdır. "...fabrikanın imalat ve ihracatından gerek memalik-i mahrusa-i şabanenin her tarafına ve gerek memalik-i ecnebiyeye göndereceği mamulâtı dahi gümrük resmi ile rüsumat-ı saireden muaf tutulacaktır..."⁴⁷

Fabrika ürünlerine tanınan geniş muafiyetle ilgili başka bir örnekse, Bekçiler Müdürü Salim Ağa'nın kuracağı buz fabrikalarıdır. Bu fabrikalardaki buzların gerek imali ve gerekse de satışından dolayı herhangi bir vergi istenilmeyecektir. Ayrıca fabrikadan yurtdışına ihracat halinde, Salim Ağa gümrük vergisi ödemeyecektir. "...buz imal ve fûruhtı bir güne resme tabi olmayacak ve inşa olunacak fabrikalarda imal olunubda memalik-i ecnebiyeye ihrac idilecek buzlardan dahi gümrük resmi abz olunmayacaktır..."⁴⁸

Özellikle taşrada ulaşım ve pazarlama imkânlarının kısıtlı olduğu şehirlerde, bütün bunların üstüne ek olarak; emlak vergisi muafiyeti de tanınmıştır. Sivas'ta iplik ve dokuma fabrikası kurmak için imtiyaz alan İbrahim Niyazi Bey'den, fabrika binası ve müstemilatı için 15 yıl emlak vergisi talep edilmeyecektir. "Fabrikanın ebniyesi ve müstemilatı üzerine on beş sene müddetle bir güne virgü tarh olunmayacaktır."⁴⁹

5. Sonuç

Osmanlı Devleti çok uzun yıllar boyunca, uyguladığı iktisat politikasını değiştirmemiştir. Bunun iktisaden sebebi, mevcut teknik seviyede önemli bir değişimin uzun yıllar boyunca olmamasıdır. Eldeki imkânlarla hem halkın ihtiyacının karşılanıp, hem de üretimdeki sürekliliği sağlamak bunu gerektirmektedir. Fakat Sanayi Devrimi sonrası, değişiklik ihtiyacı kaçınılmaz bir hal almıştır. Üretim süreçlerinde hızlı bir değişim yaşanmaktadır. Devlet Tanzimat'la birlikte bakış açısını sadece mali kaygılarla sınırlamayı bırakıp, piyasanın durumunu da dikkate almaya başlamıştır. Artık üretici kesim sadece vergi kaynağı olarak görülmemekte olup; bu kesimin üretimi nasıl canlandırıp arttıracığı, devlet tarafından eldeki imkânlar ölçüsünde desteklenmesi gereken bir konu olarak görülmektedir. Devlet ülkenin kalkınması için, sanayileşmeyi mutlak başarılması gereken bir hedef olarak benimsemiştir. Bu gayeyle pek çok sanayi yatırımı, Tanzimat döneminde gerçekleştirilmiştir. Devlet yaptığı sanayi yatırımlarının, sürekliliğini sağlayacak destekler vermeyi de ihmal etmemiştir.

Tabi ki özel sektörün de sanayileşme konusunda desteklenmesi ve devletin iktisadi büyüme çabalarına katkı vermesi beklenmektedir. Özel girişimler 1880

⁴⁷ BOA A.DVNS.MKLT.d.2, s.51.

⁴⁸ BOA A.DVNS.MKLT.d.2, s.9.

⁴⁹ BOA A.DVNS.MKLT.d.8, s.161.

öncesi gümrük ve gelir vergisi muafiyetleriyle desteklenmiştir. Fakat sanayi alanında ağırlık kazanmaları, 1880 sonrasında gerçekleşmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti devrin şartları gereği, sanayileşmede kamunun ağırlığını azaltmak zorunda kalmıştır. Bunun sebebiyse artan dış borçların doğurduğu finansman güçlükleri ve teknoloji geliştirilmesi konusunda yaşanan yetersizliklerdir. Bu dönemde özel girişimlerin hem sektör, hem de coğrafi dağılımı çeşitlenmiştir. Tabii ki özel girişimlerin sanayi alanındaki yatırımlarını ve rekabet güçlerini arttırmak için, vergiler vasıtasıyla desteklenmeleri gerekmektedir. Devlet bu konunun üzerinde hassasiyetle durmuştur. Girişimcilerin vergi ile ilgili talepleri çoğu zaman kabul edilmiştir.

Sanayi tesisi kurmak isteyen girişimciler, öncelikle teknoloji transferi ve hammadde temini konularında; Osmanlı Devleti'nden vergi muafiyetleri talep etmişlerdir. Devletin vergi muafiyetleri konusundaki başlangıçtaki tavrı, müteşebbislerin sonuna kadar desteklenmesi yönündedir. Girişimcilere bildirilen tek kayıtsa, suiistimallerin engellenmesi için Rüşumat Emanetinin koyacağı kurallara uyulması gerektiği şeklindedir. Fakat zamanla devletin koyduğu sanayileşme hedefi yerine, kısa vadeli kârlar peşinde koşanlar ortaya çıkmıştır. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, bazı önlemler almak gereğini hissetmiştir. Osmanlı Devleti'nin vergilendirme konusunda, üzerinde hassasiyetle durduğu ilk konu teknoloji transferidir. Devlet bu konuda dönemin en modern teknolojisi olan, buhar gücünü önemsemektedir. Ancak bu enerjiyle çalışacak şekilde, tesis kurmak isteyenler desteklenmektedir. Fabrikaların önemli maliyet kalemlerinden biri olan hammadde teminin denetimi içinse, vergi iadesi sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Tüccar zihniyetli insanlara karşı herkesin, öncelikle gümrük vergisini ödemesi istenmiştir. Daha sonra üretim yapan sanayicilere, ödenen vergiler iade edilecektir. Devlet sanayileşmeyi hassasiyetle benimsemiş olup; bu konudaki ciddi girişimcileri sonuna kadar desteklemeyi, eldeki imkânlar çerçevesinde kendisine ilke edinmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA A.DVNSMKLT.d.1, 2, 8.
BEO 1046/78421, 1322/99103, 3532/264896, 3580/268445.
HH.d. 10131.
ŞD 503/15, 595/32, 1226/30, 1227/15, 1228/65, 2502/7.
Y.MTV 80/34.

Kitap ve Makaleler

- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.
- GÜRAN, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, *150. Yılında Tanzimat, A.K.D.T.Y.K.*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.235-257.
- GÜRAN, Tevfik, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2011.
- KALA, Ahmet, “Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S:LXXXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s. 107-132.
- KALA, Ahmet, “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme”, *TALİD*, C.I, S.1, İstanbul 2003, s.245-265.
- KAZGAN, Gülten, *İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2012.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Gümrük”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XV, İstanbul 1997, s.263-268.
- ÖNSOY, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- PAMUK, Şevket “150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması”, *Tarih ve Toplum*, S.60, 1988, s.38-41.
- PAMUK, Şevket *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri-II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- QUATAERT, Donald, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914*, Isis Press, İstanbul 1992.
- SUTCLIFFE, Alys, “Jute”, *Encyclopedia International*, C:X, Grolier, New York 1971, s.86-87.

